

УДК 338.436

Петро Хомин

## КООПЕРАЦІЯ ЯК ВИРІШАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

*На основі аналізу показників Тернопільської області у взаємозв'язку із загальноукраїнськими викладено авторське бачення шляхів подолання кризового стану в сільському господарстві. З використанням праць відомих теоретиків кооперації обґрунтовуються перспективи розвитку кооперації в аграрному секторі економіки на основі виважених принципів економічних відносин членів кооперативних об'єднань.*

**Ключові слова:** кооперація, економічні взаємовідносини, кризовий стан, сільське господарство.

Трагічні події середини ХХ ст. перервали еволюційний розвиток сільського господарства Західної України, в тому числі й Тернопільщини. Зокрема, замість заохочення селян до подальшого розвитку кооперування, яке почало набувати в передвоєнний період системності й висхідної стабільної тенденції до розширення передусім у тваринництві, було брутально зруйновано всі кооперативні установи. Відтак насильницькими методами нав'язано псевдонаукову схему тотально-го знеособлення власності в так званих колективних сільськогосподарських артілях, які згодом перейменували в колективні господарства (скорочено – колгоспи), не дивлячись на те, що апробація таких форм фіктивної кооперації у східних і центральних областях України на той час уже довела свою неспроможність конкурувати з добровільними об'єднаннями сільського населення без втрати набутої цілими поколіннями власності.

Як писав знаний фахівець у галузі кооперації, доцент Української господарської академії, яка функціонувала в 30–40-х роках у м. Подєбради Чехословацької республіки, В. Доманицький, будь-яке поліпшення, будь-яке нововведення можна зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря – селянина. Він підкреслював:

для українського села громадська агрономія і кооперація – ліки і засоби, що нададуть йому переваги великого господарства, вирівняють його з великою формою сільськогосподарського підприємства, рятують дрібне господарство від занепаду [1, с.161–167]. Саме ігнорування душі і психіки селян, як показали подальші події, стали спочатку пасивним спротивом, який зумовив низьку ефективність діяльності колгоспів і радгоспів упродовж всього періоду їхнього функціонування поза намаганнями органів тодішньої влади різними косметичними засобами (госпрозрахунком, колективним підрядом, безнарядними ланками, ба навіть сімейним підрядом) спонукати селян до самовідданої праці, як писав поет, “на нашій, не своїй землі”, нічого з цього не виходило й сільськогосподарські підприємства, як укотре перейменували ті самі за своєю сутністю протиприродні утворення з нічийною власністю, здебільшого були взірцем неефективного господарування.

У цьому переконає порівняння показників урожайності основних культур в Україні й Тернопільській області, в тому числі за 1990 р., найвищих за всю історію існування колгоспів і радгоспів, та інших країн, які мають не такі сприятливі природні умови, насамперед нижчі за якість ґрунти (табл.1).

Таблиця 2

### Урожайність зернових культур і цукрових буряків в Україні, Тернопільській області, Німеччині та Франції

ц/га

Країна	Зернові культури	Цукрові буряки
Україна	35,1	275,7
Тернопільська область	32,5	309,0
Німеччина	54,1	496,6
Франція	60,8	668,3

Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6) / За ред. П. Т. Саблука та ін. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 764 с. – С. 728, 730, 736, 738.

Зокрема, навіть за врожайністю цукрових буряків Тернопільщина суттєво поступалася як Німеччині, так ще більше Франції, незважаючи на те, що в ті часи вона змагалася з Вінничиною за право називатися столицею білого золота – цукру: аналог метафори сто-

лиця чорного золота, якою іменували тоді Донбас. Як тодішній стан аграрного сектору, так і тим більше теперішній вимагають пошуку ефективних шляхів виходу з кризи, в якій опинилося сільське господарство в результаті того, що в кінці ХХ ст. його реформування здійснювалось не на основі наукового обґрунтування, а за традиційним для вітчизняної економіки підходом – волюнтаристськими методами, – причому з повним ігноруванням як міжнародного, так і вітчизняного досвіду, зокрема щодо кооперації зусиль дрібних товаровиробників.

Саме останнє є особливо актуальним на сучасному етапі, зважаючи на обвальне скорочення площ сільськогосподарських угідь на великих підприємствах (41,4 млн. га – у 1990 р. та 19,4 млн. га – у 2012 р.) внаслідок розпаювання земель і розпорощення їх за дрібними землевласниками – фермерськими й особистими господарствами, які не мають достатньої матеріально-технічної бази для ефективного господарювання, а тому можуть дати новий поштовх кооперації в сільському господарстві, але на основі теоретично обґрунтованих принципів, сформульованих у працях визначних українських учених М. Туган-Барановського[2], Є. Храпливого [3;4], О. Чаянова [1; 5] та інших авторів. Водночас зрозуміло, що сучасні реалії дещо інші, тому, не відкидаючи надбань попередників, які можуть бути використані насамперед як методологічна основа методики цього дослідження, треба йти далі в напрямі виявлення можливостей використання перевірених багатолітньою практикою економічних механізмів взаємовідносин учасників кооперативних об'єднань на тлі сучасного стану аграрного сектору та обґрунтування необхідності їхнього удосконалення.

Насамперед слід враховувати теперішню ситуацію в аграрному секторі економіки, яка внаслідок низки причин склалася так, що питома вага дрібних товаровиробників у вартості валової продукції сільського господарства зросла, у той час як забезпеченість їх основними засобами незадовільна й динаміка її зростання надто повільна, тому не дає можливості наблизитися до більш-менш оптимального рівня фондоозброєності праці (табл. 2).

Таблиця 2

## Стан сільського господарства України й Тернопільської області

Показник	Сільгоспідпр.		Ферм. господар.		Особисті господар.	
	Україна	Терн. обл.	Україна	Терн. обл.	Україна	Терн. обл.
Площа землі в користуванні, тис. га						
– сільгоспугідь	20665,5	1048,2	4389,4	76,2	15815,1	244,2
– ріллі	19395,4	855,0	4260,7	74,9	11640,3	236,9
Наявність техніки, тис. шт.						
– тракторів	150,1	3,1	34,96	0,6	172,5	12,4
– зернозбиральних комбайнів	32,0	0,7	8,97	0,2	22,7	1,9
Припадає на 100 га (ріллі, зернових), шт.						
– тракторів	0,7	0,3	0,8			
– зернозбиральних комбайнів	0,1	0,1	0,4			

Джерело: Сільське господарство України 2012 р. // Статистичний збірник. – К. : Держкомстат України, 2013. – С. 65, 79–80, 166, 183, 209. Сільське господарство Тернопільської області за 2012 рік // Статистичний збірник. – Тернопіль : Головне управління статистики, 2013. – С. 37, 43, 104, 114, 117, 119–120, 128.

Отже, як у фермерських господарствах, так і в особистих господарствах населення кількість технічних засобів виробництва недостатня, щоб можна було обійтися власними засобами виробництва для забезпечення комплексу сільськогосподарських робіт. Водночас розподіл цих засобів серед дрібних товаровиробників українерівномірний.

Окрім того, в них неможливо забезпечити самотужки ефективне використання техніки, оскільки загалом по Україні середній обсяг навіть фермерських господарств надто малий для цього – 88,4 га. Це однаковою мірою актуальне як для областей, де він максимальний: Кіровоградська – 146,8 га, Харківська – 162,4 га, так особливо для Галичини й Закарпаття, в яких середня площа ріллі в розрахунку на одне фермерське господарство коливається від 7,0 га до 76,1 га. Середній розмір домогосподарств не перевищує 0,94 га. Тому, як резонно зазначає група науковців, це є спонукальним мотивом щодо об'єднання роздрібнених елементів продуктивного капіталу для спільного ведення виробничої діяльності [6, с. 77]. Водночас на черзі неминуче виникне потреба кооперації у постачальницькій та збутовій сфері.

Це переконливо доводить практика організації кооперативів у Західній Україні. Звертає на себе увагу і порівняно висока динаміка їх організаційного формування: виникнувши в 1899–1909 рр. як постачальницькі кооперативи насіння і мінеральних добрив у чотирьох повітах Галичини (Бродівському, Золочівському, Калуському та Перемишлянському), надалі вони охопили сферу збуту товарної продукції рослинництва і тваринництва, об'єднавшись у крайове товариство кооперативів «Сільський господар», в яке входили у 1939 р. 53,8% сільських громад краю.

Треба врахувати, що в цьому проміжку часу відбулась перша світова війна, національно-визвольна революція, тобто політична й економічна ситуація впродовж 1914–1920 рр., у період, коли західноукраїнське селянство знову опинилось у колоніальній залежності, а також внаслідок економічної кризи 1929–1933 рр., що не сприяло розвитку кооперації.

З огляду на це не можна погодитися з висновком В. Збарського, що реалізація кооперативних зв'язків між малими формами господарювання<sup>1</sup> – новий феномен української аграрної економіки, бо далі сам же цитований автор визнає, що цей процес відбувається в руслі світових тенденцій [7, с. 40]. Мова радше може йти в контексті сакраментального вислову «все нове – добре забуте старе», бо тривала самоізоляція вітчизняної економіки від надбань світової, як і повне ігнорування теорії і практики кооперації упродовж кінця ХІХ ст. – першої третини ХХ ст., зумовили значний часовий проміжок, події якого призвели майже до повного забуття того, що й раніше в Україні цей процес був доволі інтенсивний та органічно вписувався у світові тенденції кооперування в аграрному секторі економіки. До того ж ідеологічна зашореність насамперед урядовців адміністративно-командної епохи зумовила те, що на догоду їм набутий безцінний досвід кооперації піддавався остракізму (показовою щодо цього може бути назва книги Олесевича Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.). Насправді селянська кооперація в ті часи якраз і була спрямована проти визиску буржуазії.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> До малих форм господарювання В. Збарський відносить малі підприємства, малі фірми, фермерські господарства, а також домогосподарства тощо.

<sup>2</sup> Показовим є склад членів першого кооперативу, створеного на віче в селі Олесько Бродівського повіту 23.03.1899 р.: 12 священиків, 21 селянин, 8 міщан, 3 вчителі – всі активні діячі «Просвіти».

Незважаючи на порівняно незначну тепер кількість кооперативів в аграрному секторі економіки України: всього їх є поки що трохи більше 1 тис., в т.ч. лише близько 200 – заготівельно-збутових, об'єктивним треба вважати висновок про нагальну потребу їхнього розвитку, оскільки ситуація тут близька до тієї, яка була на початку виникнення кооперативів, коли селяни вимушені були продавати вироблене зерно лихварям відразу після обмолоту за найнижчими цінами. Саме як протидія лихварям і був спонукальний мотив створення перших кооперативів.

До цього можна додати тільки те, що зараз це є характерним не тільки щодо зернових культур, а й продуктів переробки сільськогосподарської продукції, зокрема цукру, виготовленого на давальницьких умовах із власних цукрових буряків. Бо не дивлячись на те, що здавалось би, в такий спосіб можна уникнути втрат, пов'язаних із монопольним демпінгуванням цін на них у сезон їхньої заготівлі на цукрові заводи, це мало допомагає, і селяни, зазвичай, змушені продавати цукор у край невигідний момент співвідношення попиту-пропозиції на ринку.

Звичайно, що заготівельно-збутові кооперативи теж не вирішать цієї проблеми, тому зараз, на наш погляд, кооперація в аграрному секторі не має бути обмеженою лише сферою виробництва та збуту, а може бути значно ширшою, в чому переконує світовий досвід. Так, у Німеччині в 1844 р. була організована «Рочдельська споживча кооперація», в якій шляхом кооперування створили кредитну спілку.<sup>1</sup> Пізніше почався інтенсивний розвиток кредитної кооперації в аграрному секторі інших країн Європи та США і зараз в останніх діє сім кооперативних банків. Окрім того, два банки створені спеціально для кредитування цих кооперативних банків [8].

У такому разі заготівельно-збутові кооперативи зможуть, скориставшись пільговими кредитами під запаси товарної продукції, активно використовувати сприятливу ситуацію на ринку, уникаючи її реалізації за демпінговими цінами, забезпечуючи скооперованим дрібним товаровиробникам набагато вищий рівень прибутковості, ніж це можливе при теперішній їхній розрізненості, відтак неорганізованому продажу виробленого нерідко зі значним збитком.

<sup>1</sup> В 1910 р. у Німеччині налічувалось біля 17 тис. кредитних кооперативів.

Певна річ, що без допомоги держави тут не обійтись, особливо стосовно пільгового кредитування, яке знову ж таки через дрібні розміри селянських господарств їм практично недоступне. Проте ця проблема вирішується значно легше, коли кредитуються великі підприємства – в такому разі це можуть бути саме заготівельно-збутові чи постачальницькі кооперативи. Власне становлення кооперації повчальне щодо цього як у позитивному, так і негативному ракурсах, тому її треба засвоїти, аби не повторювати помилок минулого.

І тут варто пригадати, що у 80-ті роки ХХ ст. були спроби здійснити кооперацію в аграрному секторі економіки, зокрема у тваринництві, які виявились, як показала тепер уже історія, невдалими. Незважаючи на те, що тоді цілі республіки посиленими темпами будували міжгосподарські відгодівельні комплекси, комбикормові заводи тощо, здійснювалось це волонтаристськими рішеннями, без належного техніко-економічного обґрунтування, а подекуди навіть з нехтуванням здорового глузду, коли замість наближення тварин до кормової бази (хоча на ті часи вже був відомий досвід США щодо концентрації вирощування й відгодівлі ВРХ у зоні так званого «кукурудзяного поясу») робили навпаки. Тому й не дивно, що донині збереглись лише одиниці з них, оскільки при їхньому створенні жодної уваги не звертали на бажання селян кооперуватися.

Отже, можна сподіватися, що на сучасному етапі кооперування в аграрному секторі України буде більш успішним, ніж ця кампанія у 80-ті роки ХХ ст. Бо зараз, як слушно зауважують вчені, обслуговуючі кооперативи – як особливий тип підприємств – створюються без адміністративного примусу на основі добровільного об'єднання своїх капіталів та зусиль сільськогосподарських товаровиробників, які одночасно є їхніми власниками і клієнтами, залишаючись самостійно суб'єктами господарювання і орієнтовані на більш якісне задоволення потреб своїх власників – клієнтів [6, с.77].

Однак це потребує комплексного вирішення проблем, які зумовили кризову ситуацію в аграрному секторі економіки, зокрема здійснення таких заходів державного характеру, як визначення обсягів замовлення на продаж сільськогосподарської продукції, забезпечення паритетності взаємовідносин, ширше використання бюджетного фінансування ці-

льових програм розвитку та пільгового кредитування тощо. Як засвідчує вітчизняний та зарубіжний досвід, лише за цих умов буде використано позитивні переваги кооперації зусиль дрібних товаровиробників для забезпечення висхідного розвитку аграрного сектору економіки.

Водночас дослідження становлення кооперації як в Україні, так і в інших державах переконує, що досягнення успіхів у цій справі можливе лише на основі неухильного дотримання принципу добровільності формування кооперативів. Окрім того, зважаючи на сучасний фінансовий стан аграрного сектору, зрозуміло, що без допомоги держави при цьому не обійтись. З цього приводу можна підкреслити, що навіть незважаючи на відсутність власної державності та вибух першої світової війни на фінансування таких заходів, як засвідчує «Звіт з загальних зборів Краєвого Товариства господарського» у Львові за час від 1 січня 1917 р. до червня 1918 р. виділялись певні кошти з бюджету: 997 тис. корон – у 1914 р., 58,2 тис. корон – 1915 р., 50 тис. корон – 1916 р. Пізніше й ця мізерна допомога була скасована, тому надалі кооперативи існували виключно як бездотаційні за рахунок власних коштів – членських внесків і відрахувань від доходів та інших джерел (доходи з імпрез, свят, пожертв). Зокрема, бюджет товариства «Сільський господар» у 1938 р. становив: 80,4 тис. злотих, або 18,9% – перші; 109,7 тис. злотих, або 25,9% – другі; 230,9 тис. злотих, або 55,3% – треті).

Власне відсутність вираженої програми державної підтримки кооперування, на наш погляд, є головною причиною того, що термін «розвиток» стосовно нього можна писати хіба в лапках, хоча й сучасні дослідники вважають створення кооперативів одним із важливих напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва [9, с. 60; 10, с. 226], оскільки динаміка кооперативів доводить протилежне: замість зростання чисельності кооперативів, відбувається скорочення їхньої кількості і в Україні за п'ять років їх зменшилося на 517 одиниць. Причому в Тернопільській області тенденція та ж сама, незважаючи на їхню надто малу кількість узагалі: якщо у 2005 р. вона становила 17 одиниць, то у 2012 р. залишилося всього 3 виробничих кооперативи при середньому значенні цього показника в Україні 34 формування.

Причиною такої негативної динаміки є те, як можна припустити, що «кооперативи змушені певним чином реагувати на зміни в їх на-



вколишньому середовищі або в іншому випадку зупинити свою діяльність», оскільки «не всі кооперативи здатні вижити в економічному середовищі, що постійно змінюється. Деякі з них змушені залишити бізнес, продати майно, роздати паї, якщо залишається що розподіляти» [10, с. 151,159].

Однак це не означає, що треба закинути ідею кооперації та мершій повернутися до етатистської моделі господарювання. Водночас ми не поділяємо думки, що «організаційною одиницею об'єднання зусиль приватних товаровиробників може бути створення молочарських кооперативів на базі сільськогосподарських підприємств» [11, с. 226], оскільки за сучасних умов це нереально принаймні з двох причин.

По-перше, таких підприємств недостатньо, аби охопити весь ареал особистих селянських господарств, позаяк їх в Україні менше, ніж сільських населених пунктів. Звісно, коли послуговуватися загальними статистичними показниками, то знайдемо їх майже 56 тис. одиниць. Та річ у тому, що переважна маса з них – дрібні товаровиробники, які неспроможні створити необхідну інфраструктуру для забезпечення діяльності кооперативів. До того ж лівова частка не тільки дрібних, а й великих сільськогосподарських підприємств узагалі за-нехали тваринництво (табл. 3).

Таблиця 3

**Частка сільськогосподарських підприємств, які утримували поголів'я тварин у 2010–2012 рр.**

Показник	Кількість, од.		
	2010 рік	2011 рік	2012 рік
Усього підприємств	56493	56133	55866
у тому числі фермерські господарства	41726	41488	40732
Підприємства, які мали поголів'я тварин	4169	3995	3802
у тому числі фермерські господарства	984	1012	977
Підприємства, що утримували корів	3741	3591	3432
у тому числі фермерські господарства	873	882	863

Джерело: Сільське господарство України 2010. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2011. – С. 51, 116. Сільське господарство України 2011. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2012. – С. 51, 119. Сільське господарство України 2012. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2013. – С. 50, 120.

Зокрема, 93,2% суб'єктів господарювання не займається жодним видом виробництва тваринницької продукції, а ще більше (93,9%) – молока. Саме щодо останнього потреба кооперування є найбільш нагальною, якщо зважити на негативні тенденції його валового виробництва, зумовлені, перш за все, скороченням поголів'я корів<sup>1</sup>. Причому далі триває тенденція до зменшення числа сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, які утримують будь-який вид поголів'я тварин.

По-друге, треба мати на увазі, що за теперішніх умов скорочення великих сільськогосподарських підприємств теж засвідчує відсутність умов для функціонування кооперативних формувань, оскільки переважна більшість з них належить до господарських товариств та власне вже згадуваних виробничих кооперативів, проте й тут відбувається скорочення не тільки поголів'я великої рогатої худоби, особливо корів, а й виробництво продукції не досягає прийнятних темпів нарощування її обсягів, аби можна було вийти в оглядовій перспективі хоча б на рівень 1990 року, який теж не був достатнім для забезпечення науково обґрунтованого рівня споживання населенням виробленого з неї продовольства.

Все це дає підстави для висновків, що реформування сільського господарства було недостатньо продуманим щодо шляхів здійснення, зокрема й стосовно кооперування. Внаслідок цього цей процес, незважаючи на безальтернативність необхідності здійснення, не виправдано затягнувся, що є головною причиною низької економічної ефективності аграрного виробництва, оскільки тут ніяк не можуть відійти від застарілої моделі економічних відносин, котра практично мало чим відрізняється від успадкованої колгоспної, позаяк у більшості великих сільськогосподарських підприємств вона лише дещо підретушована. Подальша ж консервація статус-кво аграрного сектору, а тим більше повернення до колгоспно-радгоспної монополії у вигляді вузькоспеціалізованих агрохолдингів є лише ілюзією стосовно можливостей вирішити окреслені проблеми не тільки тому, що це супер-

<sup>1</sup> Не менш невідкладною є проблема кооперування в овочівництві, адже навіть у такому благодатному краї, як АР Крим увозять переважно з Туреччини помідори, огірки, виноград, цибулю, яблука, ба навіть хліб, причому й ціни імпорту не стають на заваді: лише за 2010 рік вони зросли за овочами на 30, виноградом – 42% [12, с. 246].

ечило би світовій практиці, а й сучасним реаліям в Україні, оскільки збереження застарілих економічних взаємовідносин та технологічно відсталого виробництва призводить лише до неефективного витрачання ресурсів та неконкурентноспроможності вітчизняного сектору економіки.

Зважаючи на багатогранність проблеми кооперації в аграрному секторі, охопити її в одній статті нереально. Відповідно, подальші дослідження в цьому напрямі є перспективними, оскільки крім досвіду Галичини, не менш повчальною є історія становлення кооперації як за рубежом, так і в підросійській частині України, особливо в період 1905–1913 рр.

### Література

1. Доманицький В. Форми співжиття і співпраці громадської агрономії з кооперацією кредитовою, закупочною і збутовою / В. Доманицький // Ювілейний альманах «Центросоюзу». – Львів, 1930. – С. 161–167.

2. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа і мета. / М. Туган-Барановський. – С. Пб. : Филинь, 1910. – 185 с.

3. Храпливий Є. За хліборобську справу / Є. Храпливий. – Львів : Сільський господар, 1932. – 245 с.

4. Храпливий Є. Про співпрацю кооперації «Сільського господаря» і культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії / Є. Храпливий – Львів : Сільський господар, 1932. – 38 с.

5. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чаянов – М. : Кн. Палата, 1989. – 95 с.

6. Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М. Й. Малік, А. Л. Минка, О. Г. Шпикуляк // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 292 с.

7. Збарський В. К. Методологічні підходи до стратегії кооперування малих форм господарювання в Україні / В. К. Збарський // Агроінком. – 2005. – № 7. – С. 40–45.

8. Звіт про засідання Національного прес-клубу реформ 24.03.2005 р., [www.cure.org.ua](http://www.cure.org.ua).

9. Андрущенко А. М. Підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів / А. М. Андрущенко // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 60–62.

10. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / Зіновчук В. В. – К. : Логос, 1996. – 224 с.

11. Радько В. І. Трансформація структури виробництва молока в сучасних умовах / В. І. Радько // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – Вип. 1 (6), – т. 1. – С. 223–227.

12. Сафонов В. А. Некоторые тенденции в экономике современно-го агропромышленного комплекса АР Крым / В. А. Сафонов // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – Вип. 1 (6), – т. 1. – С. 240–247.

**Petro Khomyn**

## **COOPERATION AS A DECISIVE DIRECTION TO OVERCOME THE CRISIS IN AGRICULTURE**

*Based on the analysis of indicators of Ternopil region in conjunction with the all-in article presents the author's vision of overcoming the crisis in agriculture. Using the works of well-known theorists justified cooperation prospects in Ukraine based on the principles of balanced economic relations of members of cooperative associations.*

**Keywords.** *Cooperation, economic relations, crisis, agriculture.*